

PREGLED I RAZVITAK RIMSKOG STAKLA U CRNOJ GORI

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ

Beograd, Filozofski fakultet

Rimsko staklo u Jugoslaviji još uvek je nedovoljno proučeno da bi se o njemu mogle pisati sinteze; tek su započeti prvi koraci na njegovom proučavanju, koje se zasada svodi na tipologiju oblika, dok se vrlo malo računa vodi o strukturi stakla, koja bi mogla da dovede do izvesnih rezultata u vezi s analizom provenijencije istog. Svi ovi razlozi, kojima treba dodati nedovoljnu ispitanoost rimskih nekropola i neobjavljivanje arheološkog materijala kao građe, doveli su do toga, da ovaj rad treba shvatiti kao mali doprinos daljem proučavanju rimskog stakla u našim oblastima, a posebno u Crnoj Gori.

Rimsko staklo u Crnoj Gori potiče sa triju nekropola, od kojih su dve sistematski istražene, Duklja i Komini, dok je treća, Budva, samo delimično istražena. Ispitivanje je otežano time što je budvanski materijal uglavnom neobjavljen i teško dostupan.¹ Analizirajući stakleni materijal sa ova tri nalazišta, možemo zaključiti da i u odnosu na staklo u Crnoj Gori mogu da se razlikuju tri kulturne zone ili pojasa; prva je primorska, koja je najpre došla u kontakt sa antičkom kulturom, te prema tome poseduje i najstarije antičke spomenike i tesno je povezana sa antičkom kulturom (Budva). Drugi pojas se nadovezuje uz prvi samo ide dublje u unutrašnjost i kasnije dolazi u kontakt sa Rimljanima (Dokleja); u njemu ima i ranog stakla, ali je poznije zastupljeno u većem broju. I najzad, treći pojas, kontinentalni u dubokoj unutrašnjosti provincije, gde je rimska kultura najkasnije prodrila nailazeći na jaku autohtonu komponentu, koja je postala baza rimske kulture u ovim krajevima (Komini-*Municipium S.*).

Budvanska nekropola, koja obiluje staklenim materijalom, nije nažalost u celini sistematski istraživana. Da bi stvar bila još tragičnija, najstariji stakleni materijal potiče sa iskopavanja pre rata, vršenih na brzinu prilikom građenja hotela, tako da nedostaju sigurni podaci o grobovima, njihovim konstrukcijama i ostalim grobnim priložima, koji bi pomogli preciznijem datovanju.

Posmatrajući sa gledišta tipologije, kojom se moramo služiti u većini slučajeva, među najstarije primerke stakla u Budvi spadaju jajaste bočice sa jednom ili dve drške, koje mogu da prelaze obod posude (tab. I, sl. 1, 2); ove bočice su rađene u kalupima i na trбуhu ukrašene kanelurama i centralnim frizom sa volutama.² Nemoguće je zaključiti da li se radi o direktnom importu sa Orijenta³ ili su pak ove bočice radovi aleksandrijskih zanatlija koji su radili u italiskim radionicama. Sigurno je da ova vrsta staklenih bočica ima svoje prethodnike u helenizmu,⁴ a da su u toku I veka trgovačkom mrežom i trgovačkom vezama

prešle i Alpe.⁵ Pored pomenutih bočica ovom ranom periodu pripada i jedna druga, vrlo srodna vrsta tzv. sidonsko staklo,⁶ čije je poreklo istočnjačko, iako pre feničansko no aleksandrijsko. Na bočnim pločama višestраних bočica pojavljuju se predstave raznih posuda, bahijskih simbola i drugih predmeta (tab. I, sl. 3).⁷ Za obe vrste karakteristične su boje, ljubičasta, žuta, zelena i plava.⁸

Drugi rani oblik stakla u Budvi su bočice za mirise u obliku dveju ženskih glava⁹ ili možda maski Meduza.¹⁰ Budvanski primerci (tab. I, sl. 5) pripadaju I v. n. e. iako su pojedini primerci, nalaženi na drugim mestima, i stariji, odnosno mlađi,¹¹ kada su galske radionice počele da podražavaju ovaj istočnjački oblik. Prema Vesbergu¹² i Kisi¹³ i ove bočice su orijentalnog porekla, nastale u Siriji, a vremenski pripadaju ranom carstvu. Istovremene su toaletne bočice jajastog oblika, sa dvema drškama i horizontalnim žljebovima na recipijentu (tab. I, sl. 4); i one su verovatno orijentalnog porekla, odnosno proizvodi aleksandrijskih radionica,¹⁴ ma da se i za njih ne može sa sigurnošću utvrditi, da li su zaista nastale na istoku ili u italjskim radionicama.

Trbušate bočice bez stope, sa drškom koja prelazi preko oboda i završava se jednim izraštajem (tab. I, sl. 7) predstavljaju jednu ranu varijantu bočica, koje se najranije pojavljuju u vreme tiberijsko-klaudijevske epohe,¹⁵ a verovatno su služile kao bočice za mirise i ulja. Više vrsti tzv. balsamarija takođe spadaju u istu grupu bočica za mirise i ulja; to su bočice sa sužavanjem na vratu (tab. I, sl. 10) i njihova varijanta izduženijeg oblika,¹⁶ kao i bočice sa kapljastim telom (tab. I, sl. 6, 9)¹⁷ i najzad bočice sa recipijentom koji zahvata ½ celokupne visine (tab. I, sl. 8).¹⁸ Sve navedene vrste balsamarija pripadaju uglavnom I veku, iako ima i pojedinih mlađih primeraka,¹⁹ istome vremenu pripadaju i bočice u obliku batine,²⁰ koje nastavljaju da žive i u II veku.

U ranom periodu Budve nisu mnogo zastupljene čaše i pehari; tom vremenu pripada polusferična čaša na nozi (tab. I, sl. 11),²¹ kao i mlečno bela čaša, omiljena u Italiji (tab. I, sl. 13),²² zatim čaša sa dvojnim dnom koja pripada tipu cilindričnih čaša ili zdela (tab. I, sl. 12), i koja može da bude i mlađa.²³ Poseban tip predstavlja čaša ili zdela na visokoj nozi (tab. I, sl. 15), sa profilisanim otvorom.²⁴ Četvrtaste čaše i čaše sa udubljenjima (tab. I, sl. 14, 16)²⁵ ne mogu se hronološki precizno odrediti, jer se njihov tip pojavljuje u I veku i traje do u IV vek, i budvanske primerke bi morali datovati na osnovu ostalih grobnih priloga.

U ovom periodu su dosta raširene razne vrste boca; četvrtaste niske boce (tab. II, sl. 4) sa drškom, manjih dimenzija i zelenkaste boje²⁶ pojavljuju se oko sredine I veka,²⁷ iako su možda i ranijeg, čak avgustovskog porekla.²⁸ Brojnije su od vremena Flavijevaca i traju do III veka.²⁹ Cilindrične boce sa jednom drškom³⁰ iako raširene u prva tri veka carstva, uglavnom su iz flavijevske epohe,³¹ a ukoliko su zelenkastoplave boje mogu biti i egipatskog porekla, odnosno iz egipatskih radionica.³² Cilindrični krčag ili boca, srodna prethodnom obliku, takođe pripada ovom vremenu.

Ranom periodu Budve pripada i dosta veliki broj krčaga; jedna vrsta sa naglašenim prelazom iz trbuha u donji deo pripada I veku (tab. II, sl. 3) a jedna varijanta se razvija iz flavijevskih bikoničnih krčaga.³³ I krčag sa jajastim telom pripada ovom vremenu.³⁴ Cilindrična boca ili krčag sa drškom razlikuje se po obodu i vratu; u provincijama se pojavljuje pri kraju II veka, ali inače pripada I veku. Postoje dve njegove varijante, veća do 25 cm i manja do 10 cm. (tab. II, sl. 1).³⁵ Imitaciju bronzanih krčaga predstavlja krčag sa širokim otvorom; vremenski on pripada I—II veku (tab. II, sl. 2).³⁶

Četvrtasta posuda sa profilisanim otvorom ne pojavljuje se pre flavijevske epohe, ali ima dug život i traje i do IV veka,³⁷ a u Budvi je dosta česta.

U većem broju su otkrivene i urne tj. ole; to su posude za svakodnevnu upotrebu, koje su tek u sekundarnoj upotrebi služile kao urne. Jedna vrsta su trbušate posude sa drška-

ma u obliku slova M (tab. II, sl. 6), koje predstavljaju najuobičajeniji tip posuda sa drškama;³⁸ ove mogu biti kraće ili zahvatiti celi prostor između ramena i oboda, što je nešto poznija karakteristika. Vremenski ove urne nisu sigurno određene, nalaze se od I—III veka.³⁹ Drugu vrstu ola čine posude sa ravnim, malo profilisanim obodom, koje takođe predstavljaju uobičajan tip posude za svakodnevnu upotrebu (tab. II, sl. 5). Najranije pripadaju klaudijevsko-neronovskoj eposi i u upotrebi su do kraja II veka.⁴⁰

Urne su obično poklopljene poklopcima, od kojih je češći poklopac sa dugmetom na vrhu (tab. II, sl. 6). Ova vrsta poklopaca počinje od I veka, i traje do vremena poznih Antonina.⁴¹

U II veku se u Budvi izgleda naglo smanjuje broj oblika stakla; i dalje su na prvome mestu razni oblici bočica za mirise i ulja, čaše i prizmatične boce, ali po svemu sudeći, u Budvi u II veku nema krčaga. Od bočica za mirise i ulja ovom periodu pripadaju zvonasti balsamarijumi, koji nastavljaju svoj život i u III veku,⁴² zatim bočice tipa B 2 prema K. Izings, koji su, iako poreklom iz I veka, uglavnom pozniji, iz II i III veka.⁴³ Istom vremenu tj. II—III veku iako ranijeg porekla su i bočice tipa A 1 po deli K. Izings.⁴⁴ Bočica koja svojom konturom potseća na violinu, sigurno je služila za mirise i ulja (tab. II, sl. 14) i verovatno je sirijski proizvod iz II—III veka.⁴⁵

Čaše i pehari se nalaze i u ovom periodu, tako pehar sa udubljenjima i sa nogom,⁴⁶ zatim čaša na nozi za profilisanim otvorom, koja je uobičajena posuda za kućnu upotrebu.⁴⁷ Sličan oblik, samo bez stope, ima kruškast sud manjih dimenzija, sa posuvraćenim obodom, koji se datuje u II—III vek.⁴⁸

Boce su i dalje u upotrebi, ali u daleko manjem broju; to su uglavnom prizmatične boce sa dve drške.

Pored ovih oblika, u II veku i dalje živi izvestan broj oblika, za koje smo u prethodnoj eposi napomenuli da imaju dug život i da se bez sigurnih podataka ne mogu hronološki opredeliti.

U III veku se broj oblika staklenih predmeta još više smanjuje; postoje samo najtipičniji oblici posuda III—IV veka, svedeni na minimum. To su hemisferične čaše ili zdele (tab. II, sl. 8), bez ukrasa ili sa horizontalnim rebrima,⁴⁹ bočice za toaletu⁵⁰ i boca sa levkastim vratom i ukrasom u obliku udubljenih krugova⁵¹ (tab. II, sl. 11). Svi ovi oblici nisu izuzetno tipični za III vek, u kome se pojavljuju, već pre pripadaju IV veku, tako da je dosta neizvesno, bez sigurno datovanih ostalih grobnih priloga, da li u Budvi pripadaju III ili IV veku.

U IV veku izgleda kao da se siromaštvo oblika nešto smanjuje; i dalje preovlađuju čaše i pehari, sada brojno najviše zastupljeni, zatim bočice za toaletu i boce. Pehar na nozi sa udubljenjima (tab. II, sl. 7) predstavlja imitaciju poznorimskih crnih pehara i pojavljuje se u IV veku.⁵² Male bočice za mirise (tab. II, sl. 16) sa trbušatim telom, profilisanim otvorom i naglašenom stopom, nastavljaju svoj život u IV veku,⁵³ a sličan tip, ⁵⁴ samo nešto više kruškastog oblika, takođe se nalazi u ovom vremenu. Bočicama za mirise pripada i cilindrična bočica, čija varijanta ima sužavanje na bazi vrata (tab. II, sl. 9),⁵⁵ kao i vretenasti unguentarijum koji je takođe uobičajan u IV veku (tab. II, sl. 13).⁵⁶ Bočica sa razvraćenim obodom i okruglim telom pripada ovome vremenu i predstavlja varijantu boca sa levkastim vratom (tab. II, sl. 15).⁵⁷

Ovom poznom periodu pripada i krčag sa trolisnim otvorom, koji je po svom obliku vrlo sličan ranim primercima (tab. II, sl. 12).⁵⁸

Analizirajući stakleni materijal iz Budve mogli smo doći do sledećih zaključaka:

Najstarije staklo na teritoriji Crne Gore nalazi se u Budvi i potiče iz epohe ranog carstva; istovremeno se mora zaključiti da je staklo u Budvi u ovom ranom periodu i najbogatije, i to kako po raznovrsnosti oblika tako i po brojnosti objekata. Najbrojnije su bočice za mirise, koje su sigurno predstavljale vrlo raširen uvozni artikal; no pitanje porekla

ovih bočica za mirise ne može se zasada rešiti, jer nam nisu u dovoljnoj meri poznate orijentalne radionice; odnosno u vezi sa Budvom, možemo ove bočice smatrati ili poreklom sa istoka — bilo iz Sidona ili Aleksandrije — ili proizvodima orijentalnih majstora, koji su u vremenu ranog carstva radili u italjskim radionicama. Put kojim su ove bočice dobavljene išao je verovatno preko Akvileje.

U poznijim epohama rimskog carstva, u Budvi takođe ima stakla, iako u manjoj meri i manji broj oblika. Ne može se sa sigurnošću reći, da li se i dalje radi o importu, jer karakterističnih importovanih komada nema, ili pak o proizvodima neke lokalne radionice u Dalmaciji ili Panoniji. Izvestan manji uspon može se primetiti u IV veku, koji je verovatno povezan sa opštom situacijom u staklarstvu za vreme Konstantina.

Najraniji primerici stakla sa jugoistočne nekropole Dokleje potiču iz vremena Klaudija; to su dve bočice za mirise, koje obe pripadaju varijantama uobičajnog tipa u obliku svećnjaka (tab. III, sl. 1, 6). Od velikog b oja balsamarija u Dokleji, samo mali broj je datovan nalazom novca, i to već pomenuta dva u vreme Klaudija, jedan u vreme Nerona i tri u vreme Flavijevaca.⁶⁹ Počev od kraja I veka balsamarija postaju brojnija, ali se nažalost njihova hronologija ne može bliže odrediti, sem u slučaju nalaza novca (tri u vreme Hadrijana,⁶⁰ mlađa Faustina).⁶¹ Većina tih bočica pripada tipu u obliku svećnjaka i to varijantama A. i B. prema Klasini Izings;⁶² izuzetak je jedan primerak cevastog balsamarija, koji pripada I—II veku (tab. III, sl. 18). U toaletne bočice spada i amforiskos, datovan novcem Hadrijana (tab. III, sl. 16),⁶³ kao i bočica datovana novcem Domicijana (tab. III, sl. 5).⁶⁴

Na nekropoli Dokleje otkriven je veći broj urni,⁶⁵ koje sve pripadaju jednom istom tipu: to su trbušate posude sa uvučenim dnom, razgrnutim obodom, koji je nekad malo iskošen (tab. III, sl. 3) i nekad sa debljom brazdom ispod otvora. Najranije urne datovane su novcem u vreme Flavijevaca,⁶⁶ a ostali datovani primerci otkriveni su sa novcem Trajana,⁶⁷ Hadrijana⁶⁸ i mlađe Faustine,⁶⁹ što bi značilo da su one u upotrebi od druge polovine I veka do sredine II veka.

U ranom periodu su u Dokleji krčazi vrlo malo zastupljeni, postoje samo dva primerka, od kojih je jedan datovan novcem Domicijana (tab. III, sl. 4).⁷⁰ Dvojna boca nepoznate namene, nađena zajedno sa novcem Domicijana⁷¹ takođe pripada ovoj eposi (tab. III, sl. 8), dok su boce drugih oblika poznije, iz prve polovine II veka (novac mlađe Faustine)⁷² (tab. III, sl. 12). Inače su u ranom periodu u Dokleji i boce malobrojne.

Čaše i pehari su relativno brojni, iako ne u onoj meri kao što su u poznijem periodu. Najstariji primerak je pehar sa udubljenjima, nađen zajedno sa novcem Flavijevaca (tab. III, sl. 9),⁷³ dok njegove varijante sa kosim stranama pripadaju II—III veku.⁷⁴ Verovatno I veku pripada i pehar,⁷⁵ čiji se oblik pojavljuje u I veku, da bi ponovo oživeo u IV veku. Istome periodu, tj. I veku pripadaju i tri čaše,⁷⁶ koje predstavljaju jednu varijantu čaše, datovanu počev od flavijevske upohe. Nešto poznije su hemisferične čaše na nozi, koje su istina poreklom iz I veka, ali uglavnom pripadaju II veku. Istome ranom vremenu pripadaju oblici, koji se ne mogu dovoljno precizno hronološki opredeliti,⁷⁷ kao i jedna vrsta pehara, antički karhezium, koja se pojavljuje u I veku, ali može da bude i poznija.⁷⁸

Nesigurnu hronologiju ima i tzv. *gutus*, u obliku ptice (tab. III, sl. 14)⁷⁹ koji pripada I—II veku.

U poznom periodu su na jugoistočnoj nekropoli Dokleje izvesni oblici i dalje više, a drugi manje zastupljeni. Tako među malobrojne primerke spadaju zdele — ili tanjiri (tab. III, sl. 10, 11)⁸⁰ koje pripadaju jednom tipu i njegovim varijantama. Samo jedan primerak je nađen sa novcem Aleksandra Severa,⁸¹ dok su ostala četiri primerka iz III veka, u rasponu od početka do kraja veka.

Druga malobrojna vrsta staklenih posuda u Dokleji su krčazi, koji su u poznom periodu nešto češći no u ranom. Jednu grupu čine primerci sa izduženim telom, naglašenim ra-

menom i širokom, uvučenom bazom, koji pripadaju III—IV veku.⁸² Izvestan broj krčaga se zbog fragmentovanosti ne može bliže opredeliti, ma da je moguće da jedan pripada kelnskim proizvodima s početka IV veka.⁸³

Brojno zastupljene čaše i pehari u poznom periodu Dokleje mogu se podeliti u dve grupe, u konične pehare (tab. IV, sl. 4, 9) i hemisferične čaše ili zdele, ma da postoji veći broj varijanti jednih i drugih. Pehari⁸⁴ sa razvraćenim obodom, prstenastom nogom i udubljenjima imaju svoje analogije u peharima sa udubljenim stranama iz I veka, ali kako su nađeni u skeletnim grobovima, a jedan od njih zajedno sa novcem tetrarhije,⁸⁵ nema razloga da sumnjamo u njihovo pozno datovanje. Varijante ovih pehara su brojne, a jedna vrsta spada među najraširenije grupe pehara i datuje se uglavnom u IV vek,⁸⁶ iako srodni primerci pripadaju kraju III veka. Konični pehar sa pravim stranama predstavlja mlađu varijantu pehara sa konveksnim stranama.⁸⁷

Prelaz ka hemisferičnim čašama čine kupe sa prstenastom nogom koje su poreklom iz I veka (tab. IV, sl. 3),⁸⁸ iako su uglavnom poznije, iz II i ranog III veka.⁸⁹ Poluloptaste čaše ili zdele relativno su brojne u staklenom materijalu sa jugoistočne nekropole Dokleje (tab. IV, sl. 8);⁹⁰ ima više varijanti po obliku oboda, dubini recipijenta i po ukrasu. Iako poreklom iz druge polovine III veka, one su karakteristične za IV vek; pojedini primerci su naročito zanimljivi po svojoj dekoraciji.⁹¹ Jednu varijantu ovih čaša čine i primerci u obliku cvetne čašice s kraja II i početka III veka.⁹² Dug život imaju i čaše sa dvojnimi prstenastim dnom,⁹³ od kojih je jedan primerak nađen sa novcem Marka Aurelija,⁹⁴ a drugi sa novcem Karakale⁹⁵

Poseban tip pehara je pehar na nozi, sa udubljenjima na spoljnoj strani trbuha, koji pripada III—IV veku i možda je aleksandrijski proizvod toga vremena (tab. IV, sl. 5).⁹⁶

Boce su takođe dosta zastupljene na nekropoli Dokleje i to više varijanti. Jednu grupu čine fragmentovane boce, koje su izgleda italiski proizvod IV veka (tab. IV, sl. 15).⁹⁷ Cilindrična boca sa trakastim drškama i levkastim otvorom predstavlja jedinstven primerak u Dokleji i vezana je za kelnske radionice IV veka (tab. IV, sl. 10).⁹⁸ I druga jedna boca predstavlja unikat i pripada verovatno IV veku (tab. IV, sl. 11).⁹⁹ Pozni su i primerci sa jako okruglim recipijentom, neizraženim otvorom i sužavanjem na prelazu iz vrata u rame, dok je trbuh ukrašen koncentričnim linijama i kompozicijama sastavljenim od njih.¹⁰⁰ Iako rani primerci ovih boca pripadaju III veku, one su karakteristične za IV vek i to kao proizvodi kelnskih radionica.

Boca sa levkastim vratom pripada raširenom tipu boca za vino iz druge polovine III i iz IV veka (tab. IV, sl. 14);¹⁰¹ možda je istočnog porekla, što nije sigurno.¹⁰² Boca sa dugim, na bazi suženim vratom i telom u obliku glavice luka takođe pripada ovom vremenskom periodu.¹⁰³ Boce sa okruglim telom, cilindričnim vratom i razgrnutim obodom pripadaju IV veku i mogu se po dimenzijama podeliti na boce za vino i na bočice za kosmetične svrhe.¹⁰⁴

Bočice za mirise su dosta brojne i u poznom periodu; tu spada čitav niz balsamarija uobičajenog tipa, koji su hronološki dosta neopredeljeni, zatim jedna vrsta trbušastih bočica sa dužim ili kraćim vratom, razgrnutim obodom i uvučenim dnom, malih dimenzija.¹⁰⁵ Jedan primerak je nađen zajedno sa novcem tetrarhije,¹⁰⁶ a ova vrsta uglavnom pripada prvoj polovini IV veka. Posebnu grupu čine toaletne boce vretenastog oblika (tab. IV, sl. 16), koje su karakteristične za IV vek i koje se pojavljuju u dvema varijantama, sa bazom ili bez nje.

Analiza rimskog stakla na jugoistočnoj nekropoli Dokleje pokazala je, da je staklo u prva dva veka carstva u samoj Dokleji bio luksuz, odnosno da je bilo daleko slabije zastupljeno no u poznijoj eposi, kada je staklo ušlo u svakodnevnu upotrebu, zahvaljujući masovnoj proizvodnji. U ranom periodu najbrojnije su bočice za mirise, koje su predstavljale raširen trgovački artikal i to su ostale kroz sva tri veka carstva, iako se izvestan porast

njihovog broja može primetiti pri kraju I i na početku II veka. Druga vrsta staklenog materijala, koja je u ranom periodu brojna, su ole, u sekundarnoj upotrebi kao urne, koje u Dokleji imaju dug život; isto tako su relativno brojne čaše i pehari i to počev od vremena Flavijevaca.

U poznom periodu su i dalje najbrojnije čaše i pehari u raznim varijantama, kao i razne vrste boca, dok su krčazi i tanjiri i dalje retki u Dokleji. Možda treba konstatovati na ovome mestu izvestan uspon pri kraju III i na početku IV veka, što je sasvim u skladu sa odredbama rimskih imperatora o oporezivanju stakla i staklara.

Stakleni materijal sa dveju nekropola u Kominima (*Municipium S.*)¹⁰⁸ nije ni izuzetno bogat niti raznovrstan, ali se njegova vrednost sastoji u tome što potiče i grobnih celina i što je dobijen prilikom sistematskih arheoloških radova.¹⁰⁹

Najstariji primerci stakla nađeni su na starijoj nekropoli I, ali su oni malobrojni i moraju se datovati nešto ranije od ostalih primeraka svoje vrste. To se odnosi na balsamarijum u obliku svećnjaka (tab. V, sl. 8) koji pripada II veku¹¹⁰ i na jednu hemisferičnu čašu, koja mora da pripada drugoj polovini III veka.¹¹¹

Ostali primerci stakla otkriveni su na mlađoj nekropoli II, i skoro svi pripadaju jednom vremenu, odnosno III—IV veku.¹¹² Oblici su raznovrsni; to su čaše i pehari, boce i bočice za mirise. Čaše i pehari mogu se uvrstiti u dva tipa, u plitke čaše ili zdele hemisferičnog oblika, i u visoke konične pehare. Prve su u Kominima bez ukrasa ili sa ukrasom u obliku rebara¹¹³ ili brušenih krugova.¹¹⁴ Ove zdele sa brušenom ornamentikom u obliku okruglih i ovalnih udubljenja predstavljaju proizvode kelnskih radionica IV veka.¹¹⁵

Koničnim primercima pripadaju u Kominima tri primerka (tab. V, sl. 1, 2 i 3), od kojih su dva¹¹⁶ varijante jednog tipa, koji je u Panoniji u upotrebi između 355. i 363. godine.¹¹⁷ Ostala dva primerka pehara iz Komina su izuzetna, jer jedan ima analogije sa zvonastim peharima s kraja III i početka IV veka,¹¹⁸ a drugi primerak je sasvim izuzetan, jer ide u red tzv. *fondo d'oro* (tab. V, sl. 5),¹¹⁹ sa ukrasom od zlatnih listića u obliku kruga od rombova, koji okružuju neki ornament ili možda slova. Nije isključeno da je ovaj pehar, otkriven u jednoj komori grobnice ugledne porodice Pakonija poreklom iz Aleksandrije.¹²⁰

Boca sa sužavanjem na bazi¹²¹ vrata pripada tipu boca karakterističnih za IV vek (tab. V, sl. 12); takve boce, samo ukrašene, nalažene su kod nas na više mesta¹²² i predstavljaju proizvode kelnskih radionica. Bočice za mirise iz Komina pripadaju uobičajenim tipovima u obliku svećnjaka i njegovim varijantama,¹²³ a datuju se u III vek, sem već pomenutog izuzetka sa starije nekropole I. Drugi tip bočica za mirise su bočice istog oblika kao i boce, samo se razlikuju po dimenzijama (tab. V, sl. 6);¹²⁴ one uglavnom pripadaju IV veku, iako se na drugim nekropolama pojavljuju i u III veku. Unikat je primerak koji pripada tipu cevastog ili vretenastog unguentarija koji se datuje u IV vek (tab. V, sl. 7).¹²⁵

Prilikom analize staklenog materijala sa nekropola u Kominima može se na prvi pogled uočiti velika razlika između starije i mlađe nekropole i to u odnosu na broj staklenih posuda. Taj odnos je kao 1 : 6; najstariji primerci stakla potiču sa starije nekropole, ali su vrlo retki. Ta izuzetnost staklenog materijala s jedne strane obeležava nerazvijenost trgovine kao i ekonomsku slabost stanovnika ovog municipija, što je sasvim jasno u vezi sa samim razvitkom naselja. Stakleni materijal koji je brojniji u toku III i IV veka potvrđuje ovaj uspon naselja, čije cvetanje pada u III vek.

Inače se na osnovu oblika stakla ne mogu izvući nikakvi zaključci u vezi sa omiljenošću pojedinih oblika. Pojavljuju se uobičajeni oblici, kao što su bočice za mirise, čaše i pehari, dok drugi oblici sasvim nedostaju.

Rezimirajući sve do sada rečeno možemo konstatovati sledeće:

Najstariji stakleni materijal pojavljuje se u Crnoj Gori u Budvi i to već u prvoj polovini I veka n. ere, iako postoji i mogućnost da ima nekih starijih primeraka iz vremena nepo-

sredno pred našu eru. U ranom periodu, odnosno u I veku, Budva obiluje staklenim materijalom, koji je vrlo raznovrstan; najčešće su to bočice za mirise raznih oblika, kao i bočice i mali krčazi, koji su služili u iste svrhe.

Dublje u unutrašnjosti, odnosno u Duklji, staklo je bogatije zastupljeno tek od druge polovine I veka, konkretno od vremena Flavijevaca, od onog momenta kada Dokleja postaje flavijevski municipijum. Idući dalje u unutrašnjost kopna možemo zaključiti, da u I veku staklo ne postoji. No s druge strane dolazi sada do jednog obrta: dok se u Budvi gubi bogatstvo oblika u toku II veka, ono na ostalim nalazištima dublje u unutrašnjosti postaje brojnije (Duklja), da bi duboko u unutrašnjosti (Komini) do pojave stakla došlo tek pri kraju II veka. Drugim rečima, moglo bi se pretpostaviti da je brojnost staklenog materijala i bogatstvo njegovih oblika u vezi sa razvitkom samog naselja.

S druge strane mora se konstatovati, da na svim lokalitetima u Crnoj Gori, u izvesnim periodima postoji neki uspon, koji se ogleda kako u brojnosti materijala tako i u bogatstvu oblika. Najevidentniji je taj uspon u Dokleji, gde pri kraju III i u prvoj polovini IV veka nailazimo na veliki broj staklenih predmeta, vrlo raznovrsnih po oblicima. Nije isključeno, da je izvesna s'abilizacija rimske države u vreme tetrarhije i Konstantina, kao i poseban stav Konstantina prema proizvođačima stakla, igrao izvesnu ulogu u razvitku stakla i u našim oblastima.

Posmatrajući u celini sva tri lokaliteta možemo zaključiti da postoje oblici staklenih posuda koji su zajednički svim pomenutim lokalitetima; to su u I—II veku trbušaste urne (Budva, Dokleja), oblici ranih balsamarija, pojedine vrste čaša i pehara (sa udubljenjima, sa dvojnim dnom). Zatim u poznijem periodu opet pojedine vrste balsamarija, toaletne boce vretenastog oblika, trbušaste boce za mirise i ulja, konični pehari (Dokleja, Komini), hemisferične čaše (Budva, Dokleja, Komini) itd. S druge strane je zanimljivo da svaki od ova tri lokaliteta ima svoje posebne karakteristične oblike stakla, koji se ne pojavljuju na ostalima; u Budvi su to bočice u obliku dveju ljudskih glava i bočice od sidonskog stakla, u Dokleji proizvodi kelnskih radionica, kao što je to boca sa trakastom drškom i trbušata boca sa urezanom ornamentikom. Jedino Komini, sudeći bar po do sada poznatom materijalu, nemaju ničeg specifičnog u odnosu na stakleni materijal.

Ovim dodirujemo i pitanje provenijencije staklenog materijala iz Crne Gore. Nažalost, mi smo samo u mogućnosti da konstatujemo da se radi o importu, ali ne možemo ništa bliže reći o njegovom poreklu. Budvanski materijal I veka ima odlike istočnih proizvoda, ali se ne može sa sigurnošću reći da li se radi o istočnom importu iz Aleksandrije i Sidona, ili pak o proizvodima orijentalnih majstora koji su već prvih decenija I veka radili u italiskim radionicama. To se odnosi na bočice za mirise u obliku dvojnih glava, amforiskosa rađenih u kalupima isto kak i na bočice sa kanelurama i na sidonsko staklo. Iako su Aleksandrija i Sidon u ovom ranom periodu preplavili tržište svojom robom, u italiskim radionicama su njihovi proizvodi vrlo rano počeli da se kopiraju, što dovodi do nesuglasica u pogledu određivanja njihove provenijencije. Glavno tržište bilo je verovatno Akvileja, iako nije isključeno i neko drugo na našoj jadranskoj obali.

Slična je situacija i sa ranim materijalom iz Dokleje, koji je takođe import, nepoznatog porekla. Nešto je bolja situacija u poznijem periodu; iako je grč materijala nesigurne provenijencije, za pojedine objekte može se sigurno odrediti njihovo poreklo. To su trbušate boce sa urezanom ornamentikom i boce sa trakastim d.škama, koje su najsigurniji reprezentanti kelnskih radionica poznog perioda. Izgleda da postoji i severnoitalski import, i to na kraju II veka i u IV veku, dok je rajnski import dosta nesiguran. Sa još manje sigurnosti se mogu odrediti istočne radionice; možda su aleksandrijski proizvodi jedan pehar i zdela, rađeni u istom grobu.

Za stakleni materijal iz Komina je sigurno da predstavlja import, ma da nije poznato odakle. Sa dosta verovatnoće se može pretpostaviti da je importovano uglavnom iz zapadnih oblasti, i to prvenstveno iz Kelna (brušene hemisferične čaše), dok je import sa istoka dosta sumnjiv.

Oblast današnje Crne Gore održavala je veze i sa istokom i sa zapadom; po svemu sudeći izgleda da je istočni uticaj bio jači u I veku, a da se gubi u toku II veka, kada počinje da jača uticaj zapada i zapadnih radionica. Takav tok je i sasvim normalan, kada uzmemo u obzir i sam razvitak staklarske veštine; tek sa jačanjem zapadnih radionica, naročito onih u rajnskim oblastima, postaje uticaj zapada odlučujući.

Ostaje otvoreno pitanje lokalnih radionica, koje su sigurno postojale, naročito u poznom periodu carstva, ali koje se do sada nisu mogle lokalizovati. Da li su se nalazile i u provinciji Dalmaciji, ili samo u Panoniji, ili u obema, to su pitanja na koja će tek buduća arheološka iskopavanja pružiti odgovor.

¹ Prilikom rada na ovome referatu poslužila sam se budvanskim materijalom koji se nalazi u Narodnom muzeju u Beogradu, zatim na Cetinju i u samoj Budvi, dok mi je budvanski materijal iz muzeja u Zagrebu nepoznat. Ovu priliku koristim da se zahvalim kolegama Lj. Popoviću i M. Veličkoviću iz Beograda, i Č. Markoviću sa Cetinja, koji su mi ljubazno dali materijal na uvid.

² A. Kisa, *Das Glas im Altertum*, Bd. III (1908) str. 718.

³ *Ibid.* 718, i dalje.

⁴ *Ibid.* 701.

⁵ *Ibid.* 718. Više njih je nađeno u Kelnu, iz vremena s početaka carstva, v. A. Kisa, *op. cit.* 718.

⁶ A. Kisa, *op. cit.* 700. Našem primerku iz Budve je, bar po ukrasu u metopama, naj-sličniji primerak iz New Yorka, v. A. Kisa, *op. cit.* II, sl. 267, str. 629.

⁷ *Ibid.* 702, 716, 717.

⁸ *Ibid.* 703.

⁹ A. Kisa, *op. cit.* III, 752. I ove bočice su helenističkog porekla; pored ženskih glava (ili dečijih, jer su golobrade) postoje i bočice sa muškim glavama, tzv. *Janusköpfe*, ali su retke, v. A. Kisa, *op. cit.* 753. B. Filarska, *Szklá starožitne* (1962) T. XVIII/3, Nr. 87, naziva ove bočice ampulama. Prema njoj je tehnička osnova — glava — nastala u Siriji, a u I veku na terenu Aleksandrije, da bi u III veku bile ove bočice raširene po celoj imperiji, *ibid.* 112. Česte su od neprovidnog stakla; u Duri se pojavljuju od I. veka st. ere i traju do I. veka n. ere, C. Isings, *Roman Glass From Dated Finds* (1957) str. 94, Form 78b.

¹⁰ O. Vessberg, *The Swedish Cyprus Expedition*, vol. IV, part 3 (1956 — The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus, the Glass) str. 203, fig. 49: 9, 10.

¹¹ C. Isings, *op. cit.* U Duri je jedna bočica nađena sa novcem Komoda, v. O. Vessberg, *op. cit.* 203, N. 5.

¹² *Op. cit.* 203.

¹³ *Op. cit.* 753.

¹⁴ R. Sunkovsky, *Antike Gläser in Carnuntum und Wien* (1956) sl. 30 b, c.

¹⁵ Analogije iz Konstance (Tomi) datuje M. Bucovala, *Vase antice de sticla la Tomis* (1968) str. 24, Nr. 1—4 u vreme od I—IV veka. Pisac ne čini razliku između više sličnih tipova, koji se razlikuju po obliku otvora kao i po dršci, a samo im je zajedničko okruglo telo. Prema C. Isings, *op. cit.* 31, taj oblik, Form 14, je jedna rana varijanta koja pripada samo I veku.

¹⁶ B. Filarska, *op. cit.* T. XLIII/2, Nr. 204, str. 189; prema tome piscu pripada I—II veku. Radionica se ne može konstatovati, *ibid.* XLIII/3, Nr. 206, str. 189 takođe pripada I—II veku. M. Bucovala, *op. cit.* Nr. 170 (po njemu tip XLIII) takođe datuje u I—II vek.

¹⁷ M. Bucovala, *op. cit.* str. 255, tip XLVIII, datuje od I—IV veka. C. Isings, *op. cit.* str. 99, Form 83 takođe datuje u isti vremenski period.

¹⁸ C. Isings, *op. cit.* 41, Form 28. Ovaj oblik se dosta teško datuje i razlikuje se od budvanskih po obodu i dnu.

¹⁹ V. datovanje pojedinih tipova u napomenama 16, 17 i 18.

²⁰ C. Isings, *op. cit.* str. 97, Form 82, tip B I, pojavljuje se i na istoku i na zapadu, a datuje se u I—II vek.

²¹ M. Bucovala, *op. cit.* Nr. 33, iz II veka (ovaj tip, X. pisac inače datuje od I—III veka). Kod O. Vessberg-a, *op. cit.* 130, fig. 42: 27, tip B I alfa, a po C. Isings, *op. cit.* 59, Form 44, ovaj oblik pripada I veku. Inače se ovaj oblik čaše nalazi i u Dokleji, v. A. Cermanović-Kuzmanović, *Late Roman Glass From Doclea, Arch. Jugoslavica IX* (1968) 33.

²² C. Isings, *op. cit.* Form 41 b, donekle se razlikuje po nozi i profilaciji oboda. Obično je od plavkastozelenog ili žutog stakla i pripada I veku.

²³ C. Isings, *op. cit.* 56, Form 41 a. Nalazimo ovaj oblik i u Dokleji, v. A. Cermanović-

Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* X-1, (1968) 72.

²⁴ C. Isings, *op. cit.* 104, Form 87, teško se datuju uglavnom pripadaju I i ranom II veku.

²⁵ *Ibid.* 81, Form 62, pripadaju I—IV veku. A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, str. 70. Primerak iz Duklje nađen je sa novcem Domicijana.

²⁶ B. Filarska, *op. cit.* T. XXI/3; primerak je viši i elegantniji od budvanskih primeraka i pripada II—III veku. U Švajcarskoj, Ch. Simonett, *Tessiner Gräberfelder* (1941) str. 162, 138, T. 12 nađene su sa novcem Neronu. U Konstanci pripadaju I—III veku, v. M. Bucovala, *op. cit.* tip V. C. Isings, *op. cit.* 63, Form 50 a.

²⁷ C. Isings, *op. cit.* 63.

²⁸ *Ibid.* 63.

²⁹ *Ibid.* 63.

³⁰ M. Bucovala, *op. cit.* tip IV, od I—II veka, Nr. 10, 11, 12. O. Vessberg, *op. cit.* 150, fig. 46: 22, tip A III alfa. C. Isings, *op. cit.* 67, Form 51 a.

³¹ C. Isings, *op. cit.* 68.

³² B. Filarska, *op. cit.* T. XXIX/2, Nr. 136, str. 143.

³³ C. Isings, *op. cit.* Form 55 b, inače je s kraja I i iz II veka.

³⁴ M. Bucovala, *op. cit.* Tip III, Nr. 6—9, od I—III veka

³⁵ C. Isings, *op. cit.* 67, Form 51 a.

³⁶ *Ibid.* 71, Form 54, razlikuje se po dršci.

³⁷ *Ibid.* 31, Form 62; B. Filarska, *op. cit.* T. XXXIX/2, iz III—IV veka.

³⁸ C. Isings, *op. cit.* 81, Form 63; L. Berger, *Römische Gläser aus Vindonissa* (1960) Taf. 13, Nr. 209, str. 79.

³⁹ C. Isings, *op. cit.* 81.

⁴⁰ *Ibid.* 86, Form 67 a.

⁴¹ M. Bucovala, *op. cit.* tip XLV, Nr. 223, 227, II—III vek. B. Filarska, *op. cit.* T. XLIV/3, Nr. 220, str. 193, II—III vek.

⁴² C. Isings, *op. cit.* 85, Form 66 a/3.

⁴³ *Op. cit.* 99, Form 82 B 2.

⁴⁴ *Ibid.* Form 82 A.

⁴⁵ B. Filarska, *op. cit.* XLIV/1, II—III vek.

⁴⁶ *Ibid.* T. XIII/2, II vek. Navedeni primerak se razlikuje od budvanskog primerka.

⁴⁷ C. Isings, *op. cit.* *passim*.

⁴⁸ M. Bucovala, *op. cit.* tip XXI, Nr. 59

⁴⁹ C. Isings, *op. cit.* 113, Form 96.

⁵⁰ *Ibid.* 126, Form 105, III—IV vek.

⁵¹ B. Filarska, *op. cit.* T. XVIII/5, Nr. 89; Isings, *op. cit.* 122—123, Form 104 b.

⁵² C. Isings, *op. cit.* 142—143, Form 114 a. Manji broj je sigurno datovan.

⁵³ Direktna analogije nisam uspeła da nađem.

⁵⁴ Vidi prethodnu napomenu.

⁵⁵ C. Isings, *op. cit.* 120, Form 102 b.

⁵⁶ *Ibid.* 126, Form 105.

⁵⁷ Veći broj ovakvih i sličnih bočica nađen je u Duklji, A. Cermanović-Kuzmanović, *Late Roman Glass from Doclea*, 39 i dalje.

⁵⁸ C. Isings, *op. cit.* 155, Form 124 b.

⁵⁹ Objavljen je samo jedan primerak iz groba 85: A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, 63 i dalje. Ovom prilikom uzet je u obzir samo stakleni materijal sa jugoistočne nekropole, koji potiče sa novijih arheoloških istraživanja. Malobrojni stakleni materijal sa zapadne, mlađe nekropole, nije uzet u obzir.

⁶⁰ *Ibid.* 65, iz grobova 120 i 130.

⁶¹ *Ibid.* grobovi 77, 232 A.

⁶² *Op. cit.* 97, Form 82.

⁶³ A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, 74, iz groba 130.

⁶⁴ Neobjavljeno.

⁶⁵ A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, 68.

⁶⁶ *Ibid.* grob 85.

⁶⁷ *Ibid.* 55, grob 127.

⁶⁸ *Ibid.* 65, grob 120.

⁶⁹ *Ibid.* 66, grob 232 A.

⁷⁰ *Inventaria archaeologica*, 8, Y 68/3, grob 323.

⁷¹ *Ibid.* Y 68/4; A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, 70.

⁷² A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, 70, iz grobova 220, 232 A.

⁷³ *Ibid.* 70, iz groba 85.

⁷⁴ Iz groba 208.

⁷⁵ A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, 71, iz groba 137.

⁷⁶ *Ibid.* 71, 72, iz grobova 9, 11 i 15.

⁷⁷ *Ibid.* 72, iz grobova 27 i 68.

⁷⁸ Iz grobova 112 i 100, v. A. Cermanović-Kuzmanović, *Late Roman Glass from Doclea*, 35.

⁷⁹ Ovaj oblik posude se naziva i askosom, v. O. Vessberg, *op. cit.* 209, 210; A. Cermanović-Kuzmanović, Jugoistočna nekropola Dokleje, 75, iz groba 316.

⁸⁰ A. Cermanović-Kuzmanović, *Late Roman Glass from Doclea*, 31.

⁸¹ *Ibid.* 44, Nr. 1 iz groba 41.

⁸² *Ibid.* 45, iz skeletnih grobova, Nr. 39—42.

⁸³ *Ibid.* 45, možda primerak broj 44.

⁸⁴ *Ibid.* 44, Nr. 6 i 7.

⁸⁵ *Ibid.* Nr. 7, iz groba 30; *Inventaria archaeologica* 8, Y 74/4.

⁸⁶ *Ibid.* 44, Nr. 10, 11.

⁸⁷ *Ibid.* 44, Nr. 13.

⁸⁸ *Ibid.* 44, Nr. 15, 16.

⁸⁹ C. Isings, *op. cit.* 97, Form 81.

⁹⁰ A. Cermanović-Kuzmanović, *Einige spät-römische Glasformen aus Doclea, Živa antika* 17 (1967) *passim*; A. Cermanović-Kuzmanović, *Late Roman Glass from Doclea*, 33 i dalje.

⁹¹ *Ibid.* 45, Nr. 30.

⁹² *Ibid.* 45, Nr. 20—23.

- ⁹³ *Ibid.* 45, Nr. 31—34.
⁹⁴ *Ibid.* 45, Nr. 33 iz groba 40.
⁹⁵ *Ibid.* 45, Nr. 31, iz groba 21.
⁹⁶ *Ibid.* 45, Nr. 37.
⁹⁷ *Ibid.* 45—46, Nr. 47—49.
⁹⁸ A. Cermanović-Kuzmanović, Einige spät-römische Glasformen, 247.
⁹⁹ A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass, 46, Nr. 51.
¹⁰⁰ *Ibid.* Nr. 42—54; A. Cermanović-Kuzmanović, Einige spätrömische Glasformen, 246.
¹⁰¹ C. Isings, *op. cit.* 122—124, Form 104; A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass, Nr. 55.
¹⁰² C. Isings, *op. cit.* 122—124.
¹⁰³ A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass, Nr. 59, strana 46.
¹⁰⁴ *Ibid.* 46, Nr. 60—65.
¹⁰⁵ *Ibid.* 46, 47, Nr. 76, 82.
¹⁰⁶ *Ibid.* 39, Nr. 74, iz groba broj 30.
¹⁰⁷ A. Cermanović-Kuzmanović, Einige spät-römische Glasformen, 247; ista, Late Roman Glass, 47, Nr. 87—89.
¹⁰⁸ A. Cermanović-Kuzmanović, Oblici i hronologija Rimskog staklenog materijala iz nekropole Municipijuma S., *Živa antika* 21 (1971) 287—302.
¹⁰⁹ Celokupni materijal iz grobova sa nekropola u Kominima nije obrađen, već su dati samo preliminarni izveštaji u Arheološkom pregledu 6, 7, 8 i 9.
¹¹⁰ A. Cermanović-Kuzmanović, Oblici i hronologija Rimskog staklenog materijala iz nekropole Municipijuma S., *Živa antika* 21 (1971) 287—302.
¹¹¹ *Ibid.* Br. 1.
¹¹² *Ibid.* Br. 1.
¹¹³ *Ibid.* Br. 2.
¹¹⁴ *Ibid.* Br. 3, 4.
¹¹⁵ Za analogije vidi A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass, 34.
¹¹⁶ A. Cermanović-Kuzmanović, Oblici i hronologija, Br. 7, 9.
¹¹⁷ A. Sz. Burger, The Late Roman Cemetery at Săgvar, *Acta Arch.* XVIII, (1966) 135.
¹¹⁸ Primerak iz Dokleje nađen je zajedno sa novcem tetrahije.
¹¹⁹ A. Cermanović-Kuzmanović, Oblici i hronologija, passim.
¹²⁰ Jedan deo staklenog materijala otkriven je u komorama grobnice II, koja je pripadala porodici Pakonija.
¹²¹ A. Cermanović-Kuzmanović, Oblici i hronologija, Br. 14.
¹²² U Dokleji su otkrivena tri primerka, v. A. Cermanović-Kuzmanović, Late Roman Glass, 37.
¹²³ A. Cermanović-Kuzmanović, Oblici i hronologija, broj 16—21.
¹²⁴ *Ibid.* broj 12. Veći broj primeraka otkriven je na Dokleji.
¹²⁵ *Ibid.* broj 15.

ENTWICKLUNGSÜBERSICHT DES RÖMISCHEN GLASES IN MONTENEGRO

Zusammenfassung

Das römische Glas in Montenegro stammt aus drei Nekropolen; zwei davon sind systematisch ausgegraben (*Doclea*, Komini) während nur Teile der dritten systematisch erforscht sind (Budva). Auch in Hinsicht auf das Glas lassen sich drei Kulturzonen feststellen: die erste befindet sich an der Küste und ist am frühesten mit der antiken Kultur in Berührung gekommen (Budva); die zweite Kulturzone grenzt an die erste, reicht aber tiefer in das Binnenland (*Doclea*), während die dritte, tief im Innern, am spätesten in Berührung mit der römischen Kultur gekommen ist (Komini).

Das älteste Glas stammt aus Budva aus der frühen Kaiserzeit. Die Glasformen sind zahlreich vertreten, besonders Salben- und Parfümfläschchen, meistens orientalischen Ursprungs, wie die sydonischen Glasfragmente zeigen. In der späteren Zeit, dem 2. und 3. Jahrh. verringert sich der Formenreichtum wie auch die Zahl der Glasgegenstände. Charakteristische Importstücke fehlen, und ein gewisser Aufstieg ist am Ende des 3. Jahrh. zu beobachten.

In *Doclea* finden wir frühes Glas aus dem 1. Jahrh., doch ist es nicht so zahlreich vertreten wie in der Spätzeit. In der Frühzeit sind Salben- und Parfümfläschchen am zahlreichsten, ferner Urnen, dann Becher und Trinkgläser. In der späten Kaiserzeit sind konische und halbkugelige Becher und Trinkgläser am zahlreichsten, dann Krüge und Flaschen.

Das Glas aus den beiden Nekropolen des *Municipiums S.* (Komini) ist weder zahlreich noch besonders interessant. Auf der älteren Grabstätte ist es äußerst selten (nur zwei Gefäße), während es auf der jüngeren etwas zahlreicher vertreten ist und hauptsächlich dem 3—4. Jahrh. angehört.

Auf Grund der Glasformen sowie der Grabbeigaben können wir folgendes feststellen:

Das älteste Glas in Crna Gora stammt aus Budva und gehört schon in die erste Hälfte des 1. Jahrh., wenn auch die Möglichkeit besteht daß einige Exemplare älter beziehungsweise jünger sind. In der Frühzeit sind in Budva Salben- und Parfümfläschchen am zahlreichsten.

Weiter im Binnenland, d. h. in *Doclea*, ist Glas erst von der zweiten Hälfte des 1. Jahrh. d. h. von der Zeit der Flavii an, reicher vertreten. Weitergehend in das Binnenland können wir feststellen, daß frühes Glas aus dem 1. Jahrh. nicht vorhanden ist. Andererseits ist zu beobachten, daß sich im Laufe des 2. Jahrh. der Formenreichtum verringert, während das Glas im Binnenland jetzt zahlreicher wird.

Auf der anderen Seite müssen wir feststellen, daß auf allen Fundstätten in Montenegro, in gewissen Perioden, ein kleiner Aufstieg bemerkbar ist, im Formenreichtum sowie in der Zahl der Glasgegenstände. Dieser Aufstieg ist am sichtbarsten in *Doclea*.

Weiter können wir feststellen, daß einige Glasformen allen drei Fundorten eigen sind: das sind im 1. bis 2. Jahrh. die Urnen (Budva, *Doclea*), mehrere Formen früher Salbenfläschchen, sowie Becher und Trinkgläser. In der Spätzeit sind es wieder einige Formen von Salbenfläschchen, saugheberartige Gefäße, bauchige Fläschchen für Öle und Salben, konische Becher (*Doclea*, Komini), halbkugelige Trinkgläser (Budva, *Doclea*, Komini) usw. Andererseits ist es interessant festzustellen, daß jeder Fundort seine eigenen charakteristischen Glasformen hat: in Budva sind es die Salbenfläschchen in Kopfform und das sydonische Glas, in *Doclea* die Gläser aus Kölner Werkstätten.

Was die Herkunft des Glases betrifft, so können wir in den meisten Fällen nur feststellen, daß es sich um Importstücke handelt. Das Glas aus Budva aus dem 1. Jahrh. hat alle Eigenheiten der orientalischen Werkstätten, doch können wir nicht mit Sicherheit sagen, ob es sich um orientalischen Import aus Alexandrien und Sydon handelt, oder um Werke orientalischer Meister, die schon Anfang des 1. Jahrhunderts in italischen Werkstätten arbeiteten. Die Importstücke kommen nach Budva über *Aquileia*, doch ist es nicht ausgeschlossen, daß sie auch über einen anderen Ort an der Adriaküste nach Budva gelangten.

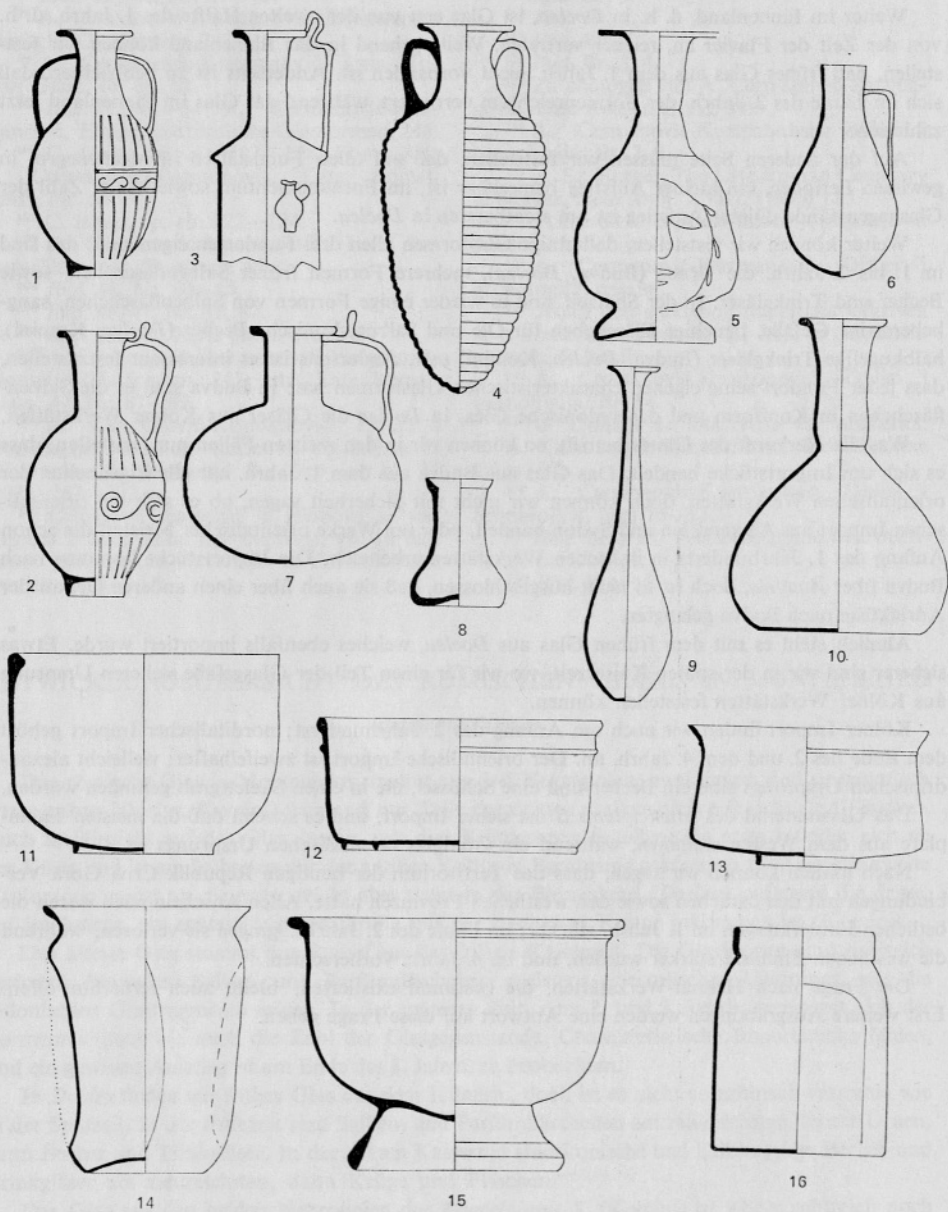
Ähnlich steht es mit dem frühen Glas aus *Doclea*, welches ebenfalls importiert wurde. Etwas sicherer sind wir in der späten Kaiserzeit, wo wir für einen Teil der Glasgefäße sicheren Ursprung aus Kölner Werkstätten feststellen können.

Kölner Import finden wir auch am Anfang des 2. Jahrhunderts; norditalischer Import gehört dem Ende des 2. und dem 4. Jahrh. an. Der orientalische Import ist zweifelhafter; vielleicht alexandrinischen Ursprungs sind ein Becher und eine Schüssel, die in einen Skelettgrab gefunden wurden.

Das Glasmaterial des *Municipiums S.* ist sicher Import, und es scheint daß die meisten Exemplare aus dem Westen stammen, während ein Goldglas orientalischen Ursprungs ist.

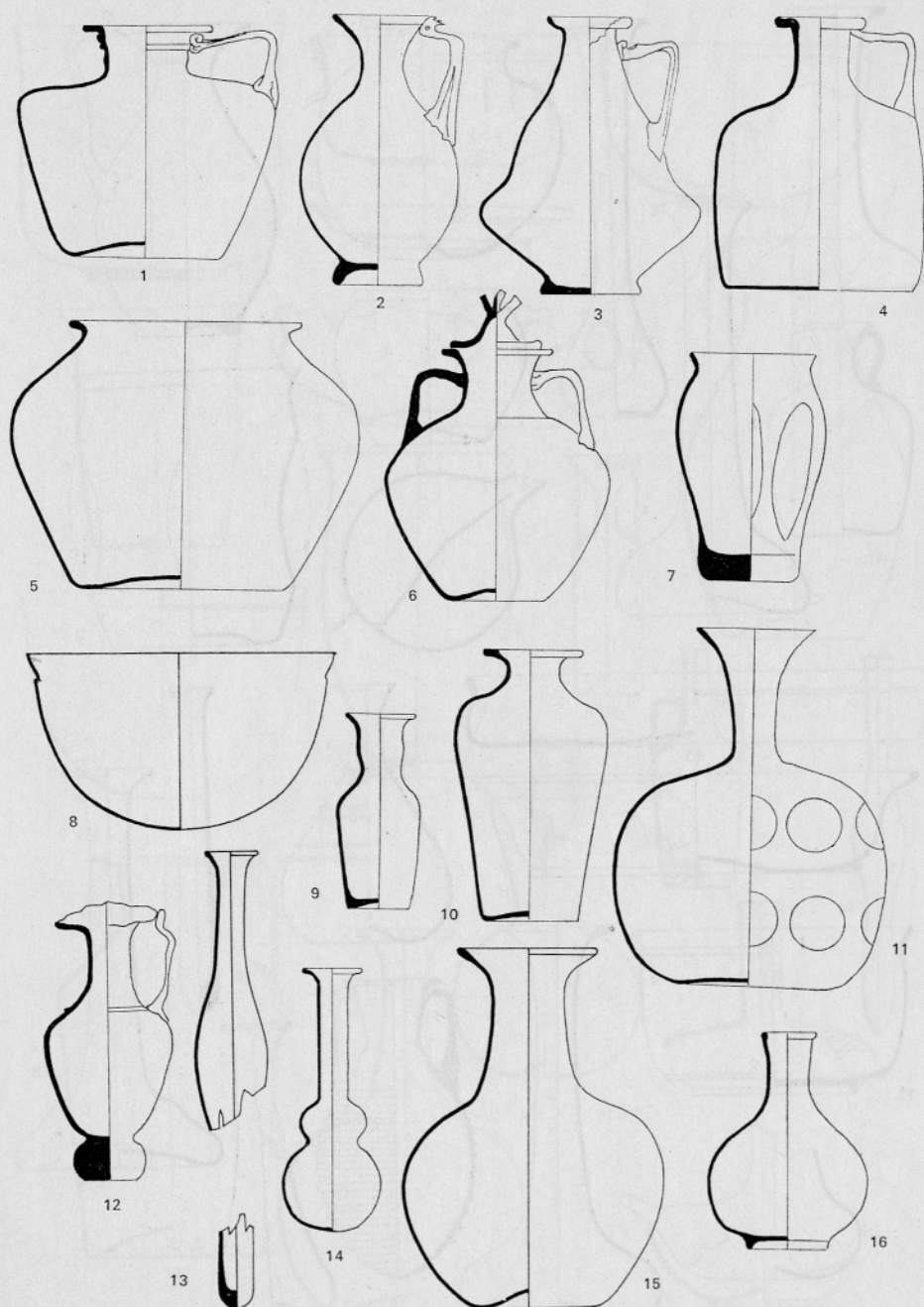
Nach alldem können wir sagen, daß das Territorium der heutigen Republik Crna Gora Verbindungen mit den östlichen sowie den westlichen Provinzen hatte. Allen Anschein nach waren die östlichen Einwirkungen im 1. Jahrh. stärker; im Laufe des 2. Jahrh. gingen sie verloren, während die westlichen Einflüsse stärker wurden, und im 4. Jahrh. vorherrschten.

Die Frage nach Heimat-Werkstätten, die bestimmt existierten, bleibt auch fernerhin offen. Erst weitere Ausgrabungen werden eine Antwort auf diese Frage geben.

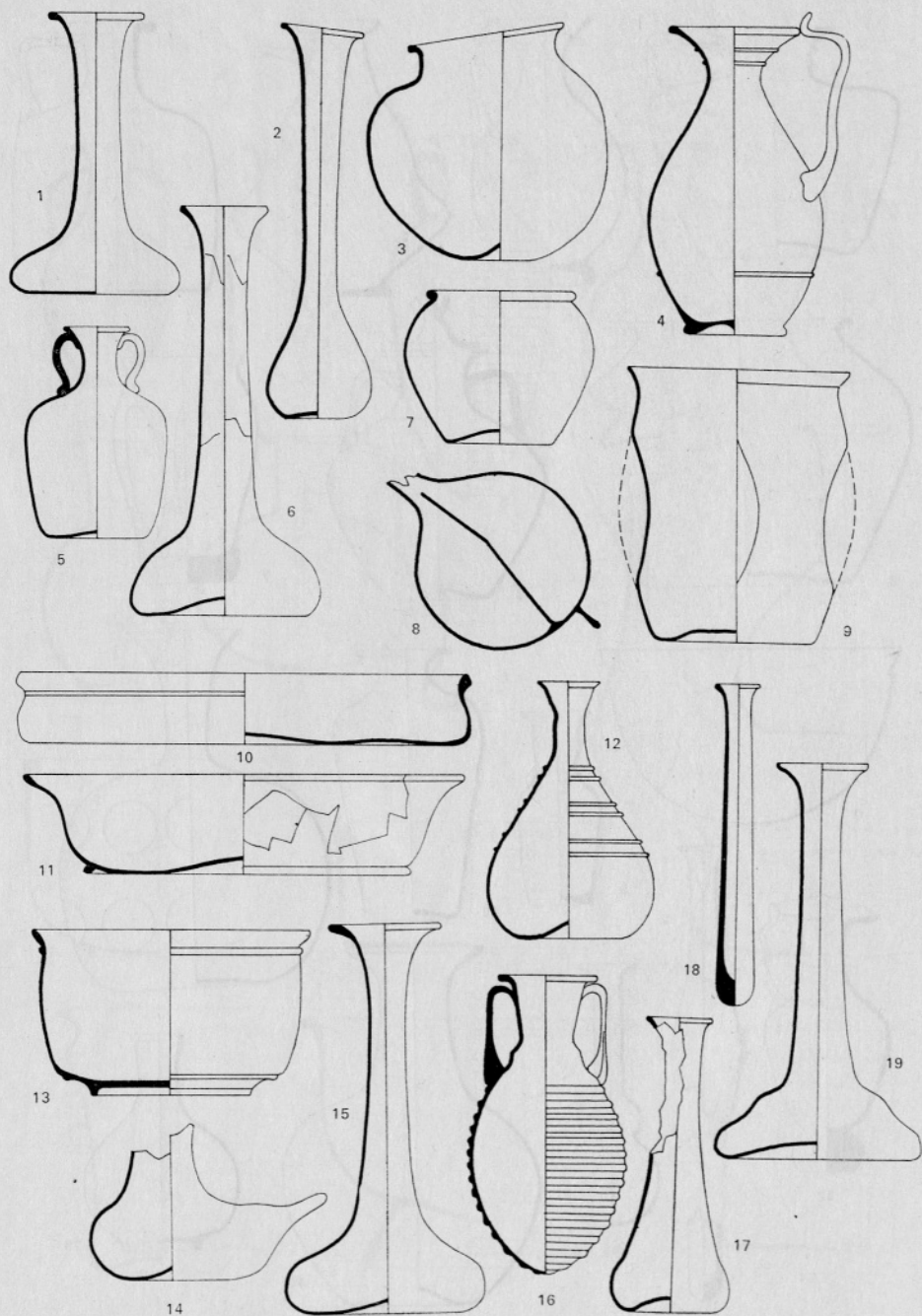

Tab. I — Taf. I

Rimsko staklo u Crnoj Gori — Das römische Glas in Montenegro

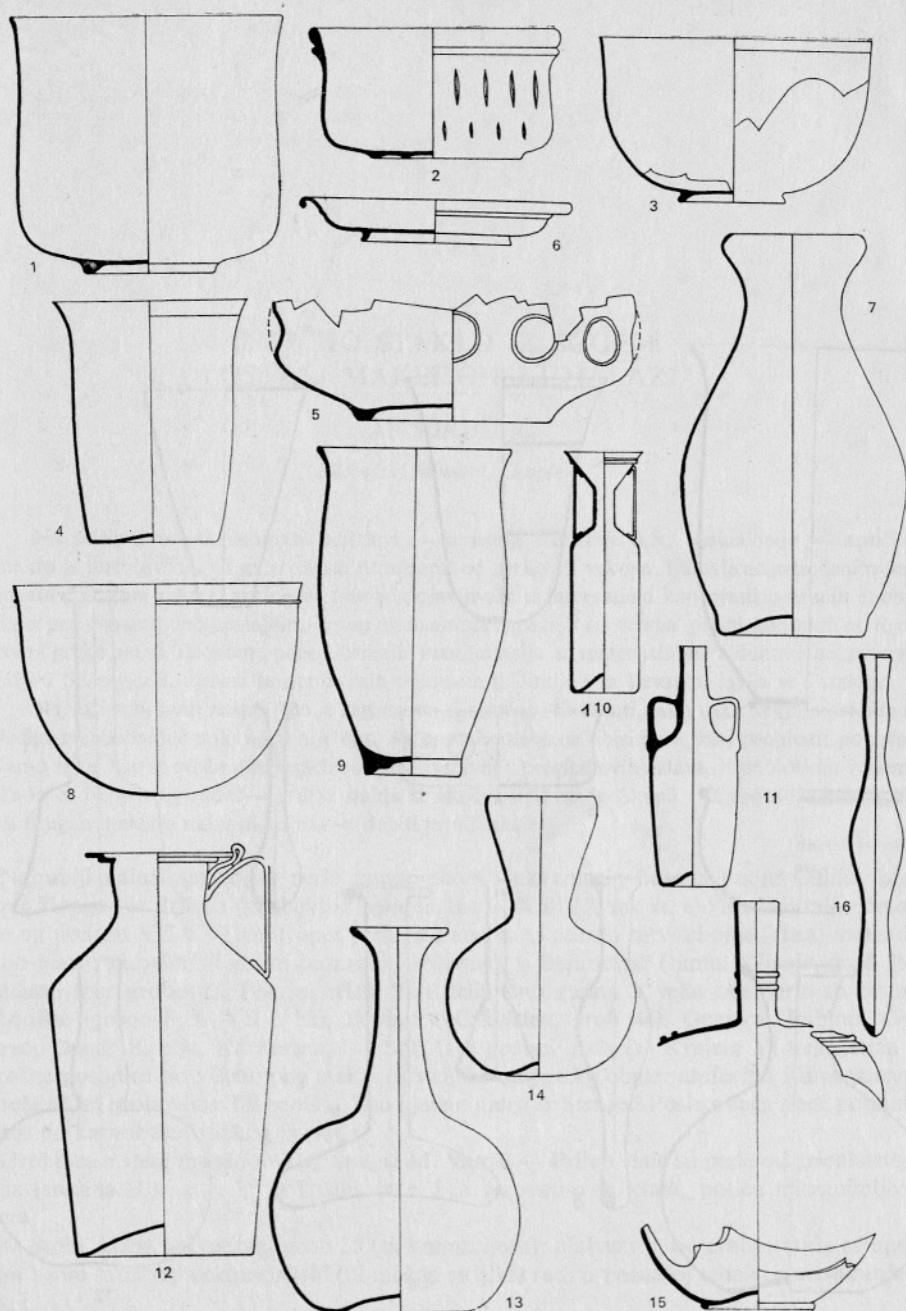

Tab. II — Taf. II
Rimsko staklo u Crnoj Gori — Das römische Glas in Montenegro

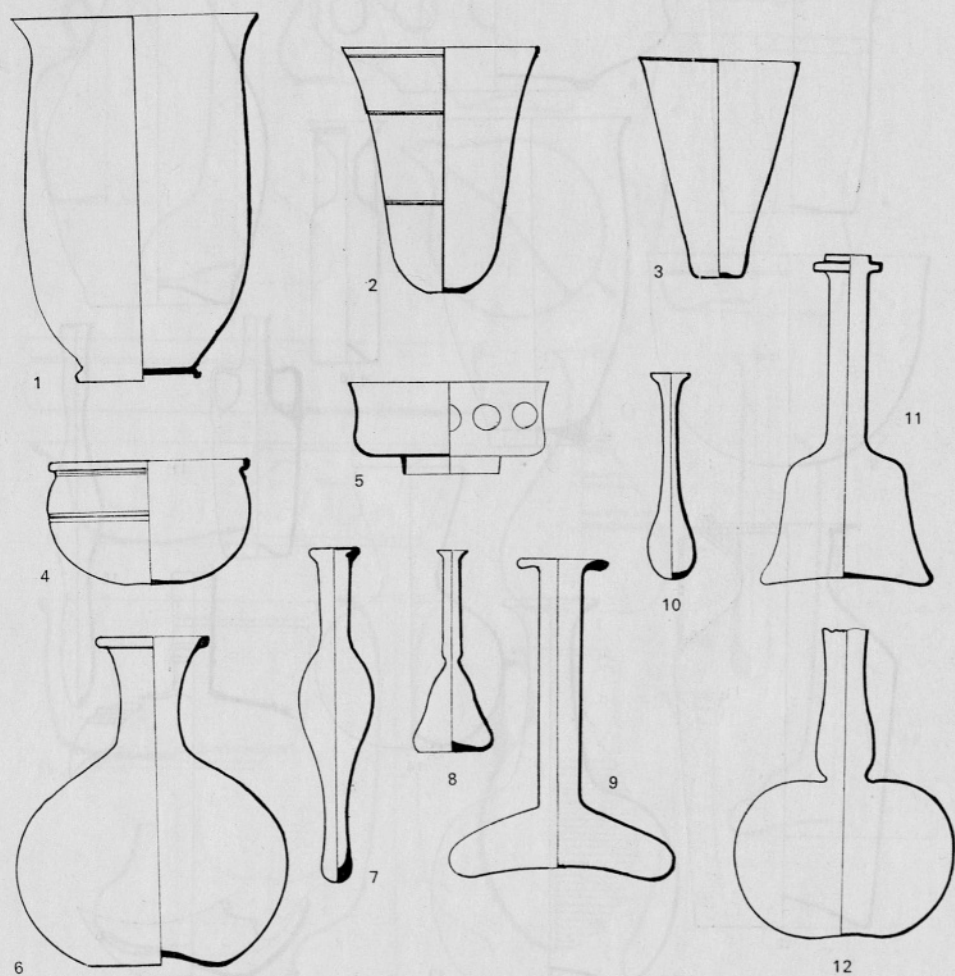

Tab. III — Taf. III

Rimsko staklo u Crnoj Gori — Das römische Glas in Montenegro

Tab. IV — Taf. IV
 Rimsko staklo u Crnoj Gori — Das römische Glas in Montenegro

Tab. V — Taf. V
Rimsko staklo u Crnoj Gori — Das römische Glas in Montenegro